

ФОРМУВАННЯ НОВОГО КАНОНУ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В УКРАЇНІ?

(Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: “Либідь”, 2008. 520 с.)

У 2008 році побачив світ довідник зі спеціальних історичних дисциплін (СІД), який мав би підсумувати усі набутки вітчизняної (радянського і періоду незалежності) та зарубіжної історіографії (як зазначено в передмові, “видання є першою спробою узагальнення надбань українських і зарубіжних істориків”), вийти на новий рівень синтезу, методології і фактографії. Довідник містить гасла 62 “традиційних і модерних” спеціальних історичних дисциплін. У проєкті взяло участь 50 авторів (17 докторів і 27 кандидатів наук та один член-кореспондент НАН України), які в основному представляють дві інституції Києва – історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інститут історії України НАН України. Також до написання довідника залучено авторів з Державного комітету архівів України, Інституту археології НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Київського національного університету культури і мистецтв, Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Держкомархіві, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного кінофотофоноархіву імені Г. С. Пшеничного. Поза представниками столичних наукових інституцій до авторського колективу увійшли двоє авторів з-поза Києва: з Львівського відділення Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського і Харківського національного університету внутрішніх справ.

Довідник відкриває передмова (с. 9–11), написана керівником авторського колективу, доктором історичних наук, професором Іриною Войцехівською. З огляду на невеликий її обсяг розуміння предмета, об’єкта і засад СІД представлено тут доволі схематично й побіжно. Між тим, довідник видано як навчальний посібник для студентів і під рекомендаційним міністерським грифом, що безумовно є зобов’язуючим фактором до повноти, вичерпності фактографічної інформації, комплексності, методичної та методологічної визначеності й зваженості у підходах. Специфіка такого видання вимагала б більш розлогої вступної статті про формування СІД, усталення їх канону і його трансформацію, етапи й підходи до їх класифікації, зміну їх статусу з допоміжних на спеціальні тощо.

І. Войцехівська визначає СІД як “джерелознавчі галузі знань, що вивчають окремі типи (види) історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження” (с. 9). Найбільш визнаним поділом СІД, на думку керівника авторського колективу, є їх розподіл на дві групи: 1) “дисципліни, що вивчають окремі типи (види) джерел” (такі як нумізмати́ка, сфрагісти́ка, геральди́ка, фалеристи́ка та інші); 2) “дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами і вивчають окремі риси та особливості, притаманні джерелу незалежно від його видової належності”. До останніх І. Войцехівська відносить палеографію, хронологію тощо. Але, на наш погляд, сумнівно, чи під таке визначення можна підвести археологію, етнологію, біографістику, семіотику або історіографію, статті про які було включено до видання. У передмові вказано й загальну кількість СІД – понад 60, що також може бути предметом дискусії: наприклад, фахівці з історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка нараховують їх близько 80¹.

Запропонований класифікаційний підхід, поряд з декларацією його умовності, у передмові обґрунтовано тим, що “він широко вживається у сучасній історичній науці”, а також апробацією в дослідницькій практиці. З таким категоричним твердженням навряд чи можна погодитися. У другій половині ХХ ст. по мірі розробки предмету СІД і накопичення фактографічних даних, питання класифікації й типологізації цих дисциплін стало предметом теоретизації та ключовим моментом тривалих дискусій². Достатньо пригадати запропоновані в цей час концепції Агасфера Брандта (1958 р.), Робера Делора (1969 р.), Бриґіди Кюрбіс (1969, 1972 р.)³, Сігурда Шмідта (1969 р.)⁴, Юзефа Шиманського (1983, 2001 р.), Юрія Кондуфора (1988 р.), Сергія Каштанова (1990 р.)⁵. Проаналізувавши поділ СІД, який запропонувала І. Войцехівська, помітно, що він ґрунтується на теоретичних побудовах згаданих А. Брандта, С. Каштанова і Ю. Кондуфора.

Формування сучасного канону СІД стало результатом їх тривалого розвитку і пройшло ряд характерних етапів. Початок дипломатиці, палеографії й сфрагістиці поклав бенедиктинець Жан Мабільйон (1632–1707). Ці та інші історичні дисципліни не одразу стали спеціальними: тривалий час історики трактували (подекуди й досі трактують) їх допоміжними. Остаточне їх оформлення як наукових дисциплін і введення в обіг терміну “допоміжні історичні дисципліни” здійснив Теодор Зіккель (1826–1908)⁶. В українській історіографії

---

¹ *Кметь В., Турмис Н., Шуст Р.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. Львів, 2004. С. 229.

² Там само. С. 229–231.

³ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii / Wydanie piąte, nowe przejrzone i zmienione. Warszawa, 2001. S. 12.

⁴ *Ibid.* S. 16.

⁵ *Кметь В., Турмис Н., Шуст Р.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. С. 229–231.

цей етап справедливо названо “мабільонівсько-зіккелевським укладом”⁷. Зміна статусу з допоміжних на спеціальні було зумовлено вагою прикладних і теоретичних напрацювань в кожній окремо взятій історичній дисципліні. Упродовж ХХ ст. у світовій історіографії задекларовано низку цікавих тез стосовно статусу СІД, і однозначного їх визначення досі не вироблено. Приміром, у польській історичній науці вони були й залишаються допоміжними. Обґрунтуванням їх допоміжного характеру займався ще Владислав Семкович, щоправда пояснював це традицією, бо саме так бачив ці дисципліни Йоахим Лелевель⁸. Станіслав Пташицький дещо по-іншому пояснював назву, вказуючи, що її взято з західноєвропейської історіографії (*scienses auxiliaires*). У радянській історичній науці також панував термін допоміжні. Найвідоміше радянське (нині – російське) періодичне наукове видання у цій галузі від 1968 р. і дотепер носить назву “допоміжні”. Загалом процес зміни статусу цих дисциплін з допоміжних на спеціальні, що, у першу чергу, проявилось в їх назві, відбувався не цілком рівномірно й послідовно. У 1950–1960-х роках домінував термін “допоміжні історичні дисципліни”, щойно в 1969 р. окреслення “спеціальні історичні дисципліни” як один з можливих варіантів назви цих наук вжив відомий археолог Олександр Монгайт⁹. Ситуація стала змінюватися в наступні десятиліття, коли в 1977–1978 рр. один з провідних джерелознавців Лев Черепнін почав вживати подвійну назву¹⁰. Від 1980 р. термін “спеціальні історичні дисципліни” починають використовувати дедалі частіше і сміливіше¹¹, хоча назва “допоміжні історичні дисципліни” ще залишається у вжитку, залежно від традиції застосування.

Хоча довідник носить назву “спеціальні історичні дисципліни”, до нього потрапили не лише “класичні” СІД, але й окремі галузі історичних знань, які також можна назвати спеціальними. Йдеться про такі підрозділи історичної науки, як антропология, археология, етнология, етнография, історичне красзнавство, історіографія. Подібна ситуація є певною конотацією до термінологічної непевності, хиткості й методологічної невизначеності, що проявилось у згаданому побутуванні різних традицій іменування СІД: “спеціальні історичні дисципліни”, “допоміжні історичні дисципліни” (приміром, у назві серії

⁶ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. S. 8.

⁷ *Кметь В., Турмис Н., Шуст Р.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. С. 229.

⁸ *Semkowicz W.* Nauki pomocnicze historii // *Кwartalnik Historyczny.* Lwów, 1937. R. LI. S. 227.

⁹ *Монгайт А. Л.* Надпись на камне. Москва, 1969. С. 3.

¹⁰ *Черепнин Л. В.* Из истории археографии и других специальных (вспомогательных) исторических дисциплин накануне и в начале Октября 1917 г. // *Археографический ежегодник за 1977 г.* Москва, 1978. С. 193, 198.

¹¹ *Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины: Сборник статей.* Москва, 1980. С. 95–97; *Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции, Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября 1983 г.* Москва, 1983.

“Записок Наукового товариства імені Шевченка”), “спеціальні галузі історичної науки” (наприклад, у назві кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Незважаючи на досягнення останніх двох десятиліть вільного від ідеологічного тиску розвитку української історичної науки, мусимо визнати, що й досі залишаємося на методологічному і поняттєвому роздоріжжі. Вочевидь назва “спеціальні історичні дисципліни” не є коректним терміном. Йдеться про науки, тому визначення “дисципліни” не відображає реального стану речей. На наш погляд, більш правомірною могла стати назва “спеціальні історичні науки”, зокрема як у польській історіографії – “допоміжні науки історії” (*nauki pomocnicze historii*), тобто не *дисципліни*, а саме *науки*.

Власне відсутність у виданні загальної вступної статті, в якій би розглядалися теоретичні засади функціонування СІД, і обумовило недоліки видання, принаймні у випадку статей, присвячених деяким з дисциплін. На окремих з них зупинимося докладніше.

* * *

Археографія написана фаховим архівістом, доктором історичних наук Георгієм Папакіним. У цьому нарисі гармонійно поєднано історіографічну й теоретичну складові. Поза тим є певні прогалини, зокрема, коли йдеться про “едиційні школи” 1960-х років. Автор статті вказав дослідників, причетних до їх формування й діяльності, але не згадав про реалізовані ними проекти. Це, зокрема, серія “Пам’ятки української мови”, в якій друком вийшли “Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.”¹², “Грамоти XIV ст.”¹³, “Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.”¹⁴, “Приватні листи XVIII ст.”¹⁵, “Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.)”¹⁶ і продовжують з’являтися нові публікації актових джерел¹⁷. З-поміж сучасних видань на превеликий жаль не згадано про едиційні проекти Львівської філії Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Йдеться, у першу чергу, про серію “Львівські історичні пам’ятки / Monumenta Leopolditana”, в рамках якої побачили світ три томи привілеїв міста

¹² Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підготував до видання М. К. Бойчук. Київ, 1965.

¹³ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. Київ, 1974.

¹⁴ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Підготували до видання О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. Київ, 1986.

¹⁵ Приватні листи XVIII ст. / Підготував до видання В. А. Передрієнко. Київ, 1987.

¹⁶ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.) / Підготували до видання Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Стрешко, Н. М. Яковенко. Київ, 1991.

¹⁷ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підготували до видання А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підготував до видання В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004.

Львова магдебурзького періоду¹⁸ та перевидано, у перекладі українською мовою, працю видатного львівського історика XIX ст. Дениса Зубрицького¹⁹. Також ані в тексті, ані в бібліографії до статті не згадано книги “Видання історичних документів у СРСР” (1989 р.)²⁰.

Бібліографія представлена трьома окремими нарисами – за поділом на історичну, музичну і національну. У статті, присвяченій музичній бібліографії (нотогографії), добре репрезентований як український, так і європейський контекст формування й розвитку, не залишено поза увагою класифікаційні та термінологічні питання. Використання іншомовних видань і електронних баз даних суттєво збагатило цей нарис та надало йому більшої наукової вартості.

Бібліопегістика (або бібліопегія) також є однією з найкращих статей з-поміж вміщених у довіднику. Обумовлено це тим, що гасло написано визнаним фахівцем у цій ділянці історичного знання – Оленою Гальченко. Авторка добре відтворила специфіку формування цієї науки, цілісно подавши зарубіжний та національний досвід. Докладний перелік іншомовних періодичних видань зорієнтує дослідників і студентів у тонкощах теорії й практики дослідження книжкових опра.

Нарис про **бібліотекознавство** являє собою завершений синтетичний комплекс знань у бібліотечній сфері. Олена Воскобойнікова-Гузєва згадує про термінологічні розбіжності, які існували навколо назви цієї науки на початкових етапах: “бібліогнозія”, “бібліографія”, “бібліологія”, “книгознавство” (с. 88). Мусимо констатувати, що подібне відмінне іменування побутує й дотепер. Наприклад, у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка поряд з відділом бібліографії існує відділ бібліології. Термін *бібліологія* характерний саме для західної історіографії: специфіка національного і зарубіжного термінотворення ґрунтується на різних традиціях, має відмінну історію, а запозичення термінів (часто – механічне) неминуче призводить до термінологічної двоїстості. Дуже дивним виглядає твердження авторки, що бібліотекознавство лише в історичній частині входить до кола СІД (с. 89), тоді як в довіднику подано нарис про бібліотекознавство як науку у цілому. До поданого наприкінці статті переліку профільних видань з цієї науки варто додати “Вісник Львівського університету. Серія книгознавство,

¹⁸ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль. Львів, 1998. Т. I [Monumenta Leopoldina / Львівські історичні пам’ятки. Т. I]; Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль. Львів, 2000. Т. II [Monumenta Leopoldina / Львівські історичні пам’ятки. Т. II]; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статути ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / Упорядкував Мирон Капраль. Т. IV [Monumenta Leopoldina / Львівські історичні пам’ятки. Т. IV]. Львів, 2007.

¹⁹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польської Івана Сварника; науковий коментар Мирона Капрала. Львів, 2002 [Monumenta Leopoldina / Львівські історичні пам’ятки. Т. III].

²⁰ Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики): Сборник научных трудов / Главрархив СССР, ВНИИДАД. Москва, 1989.

бібліотекознавство та інформаційні технології”: серію започатковано в 2006 р., вже з’явилися друком перші три випуски, готуються четвертий і п’ятий.

Біографістика. На наш погляд, вважати її спеціальною історичною наукою не зовсім вірно. Біографістика скоріше є інтердисциплінарною галуззю знань, котра, зокрема, поєднує різноманітні підходи до опрацювання історії окремих історичних осіб та методи інших СІД. Причому достатньо лише змінити акценти у вивченні біографій і йтиметься вже або про *просопографію*, або про *генеалогію*.

У нарисі про **боністику** привертає увагу запропонована характеристика терміну “бона” (“збірне поняття для всіх грошових знаків”). Авторка статті, відомий фахівець у сфері СІД Марія Дмитрієнко перелічила 11 “сутнісних ознак” (с. 104–105). Другою в їх переліку вміщено “палеографічну” ознаку, до котрої авторка відносить наявні на грошових знаках печатки, перфорацію і штемпелі. Але печатки і штемпелі – це, передусім, сфрагістичні ознаки, але аж ніяк не палеографічні.

Генеалогія історична. Цей нарис відрізняється від інших, які присвячені традиційним СІД. Валерій Томазов побудував статтю на теоретичній та історіографічній складових. Натомість історичний наратив генеалогії подано дуже скупо, він практично розчинений у теоретичній та історіографічній інформації. Деякі з наведених фактів вимагають уточнення. Зокрема, автор зазначає: “У XVIII ст. визначився сталий інтерес до теоретичних основ генеалогії в Німеччині та Австрії. У 1721 р. зусиллями М. Шмельця (Schmelzl) у Єнському університеті (Німеччина) було засновано першу кафедру генеалогії...” (с. 126), хоча ще в 1706 р. кафедру геральдики і генеалогії було створено в Берлінському університеті²¹.

Ведучи мову про розвиток генеалогії в Польщі, В. Томазов наводить імена трьох авторів – Бартоша Папроцького, Шимона Окольського і Каспра Несецького (с. 124). Така вибірка, на наш погляд, малозрозуміла: вказані три особи справді є авторами відомих *гербовників* часів Речі Посполитої (хоча генеалогічні відомості в них подекуди займали другорядне місце), але натомість жодним словом не згадано про не менш вартісні генеалогічно-геральдичні видання XVIII – початку XX ст. авторства Александра Яблоновського, Станіслава Дзядулевича, Станіслава Казімежа Коссаковського, Юзефа Вольфа, Єжи Борковського, Войцеха Кояловича, Адама Бонєцького, Казімежа Пуласького, Теодора Жихлінського, Северина Уруського та інших²². З теоретичною та історіографічною насиченістю нарис контрастує порівняно скромна бібліографія. З чотирьох іншомовних позицій лише одна польська (загальна праця у двох томах, про яку в тексті статті немає жодного слова²³), і це при тому, що в

---

²¹ Войтович Л., Целуйко О. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник. Львів, 2008. Зошит 2: Генеалогія. С. 18.

²² Там само. С. 28–32.

²³ Dworzaczek W. Genealogia. Warszawa, 1959. Т. I–II. Tablice.

польській історіографії генеалогія є досить добре розпрацьованою наукою. Зрештою і в тексті статті, і доданій бібліографії немає згадок про дослідження з генеалогії у Львівському національному університеті імені Івана Франка, де, поряд з Леонтієм Войтовичем – автором численних генеалогічних праць, проблемами шляхетської генеалогії займається Олександр Целуйко (він же читає спеціальні курси з генеалогії).

Значні сумніви викликає поява такої спеціальної історичної дисципліни як **геортологія** (еортологія). Її предмет – “всі види свят” (с. 139) або “святкове дійство, процес” (с. 144) – вже охоплюють такі давно сформовані науки як етнографія і фольклористика. Постає логічне запитання: чи існує потреба у творенні нової дисципліни / науки (за визначенням авторів статті, це “комплексна наука з міждисциплінарним характером”; с. 144), котра не має власних методів і займається вивченням лише окремого соціокультурного явища? Радше маємо справу з окремою ділянкою знань інших наук.

Геральдика написана на доброму, фаховому рівні, проте бібліографія до гасла подана без урахування іншомовних праць (с. 155–156).

Нарис про **історичну герменевтику** побудований переважно на філософських, аніж історичних конструкціях (у розумінні тлумачення тексту). Не слід забувати, що роз’яснювати “тексти стародавніх писемних творів, суть яких або незрозуміла сучасному читачеві, або викривлена через погану збереженість пам’ятки” (с. 156) також покликані, поза герменевтикою, джерелознавство та низка СІД – текстологія, кодикологія, папірологія та інші.

Стаття про **історичну демографію** викликає низку зауважень у частині, що стосується джерельної бази. Ототожені та не розмежовані поняття *інвентарний опис* і *люстрація* (причому незрозуміло, чому ці “інвентарні описи” стосувалися виключно міст; с. 165). Згадуючи, поряд з люстраціями, “урядові “податкові тарифи” XVI – першої половини XVII ст., складені з метою визначення чисельності оподаткованого населення”, авторка вочевидь має на увазі реєстри подимного податку. Кількість населення в них насправді не згадується, але на їх підставі дослідники пробують вираховувати число мешканців оподаткованих регіонів – та й то із врахуванням специфіки цих податкових документів²⁴. Натомість до джерельної бази дисципліни не потрапили масові джерела статистичного характеру – фінансові (рахункові) книги. Зокрема, у Львові такі актові книги збереглися від першої половини XV ст.; їх опублікував ще Александер Чоловський²⁵, а з сучасних дослідників докладну характеристику

²⁴ Див., зокрема: Крикун М. Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1972. Вип. 7. С. 69–79; Його ж. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 1968. С. 68–98.

²⁵ Księga przychodów i rozchodów miasta. 1404–1414 / Wydał Aleksander Czołowski. Lwów, 1896 [Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. T. II]; Księga przychodów i rozchodów miasta. 1414–1426 / Wydał Aleksander Czołowski. Lwów, 1905 [Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. T. III].

цих джерел подав Мирон Капраль²⁶. Зрештою не позбавлений нарис і штампів / окреслень, характерних для “марксистсько-ленінської” історіографії: у переліку окремих складових предмету дослідження згадано “соціально-економічні формації”, “розвиток виробничих сил” (с. 165, 168).

Дипломатика. Авторка нарису виділила теоретичну і практичну дипломатику. Зокрема остання, на її думку, покликана з’ясувати “технологію виготовлення та матеріальну основу і конструкцію” документів (с. 181–182). Таке твердження видається сумнівним, адже ці аспекти входять до кола вивчення палеографії, кодикології, філігранології. Натомість у трактуванні предмету дипломатики не відображено її основного завдання – внутрішньої критики документів.

Значна за обсягом частина статті присвячена Ж. Мабільйону, якого тут окреслено як “французького ерудита” (с. 182). Відтак його праця (Марк Блок вважав, що рік її появи – “воістину велика дата в історії людського розуму”²⁷) опинилася поза контекстом “дипломатичної війни” (*bella diplomatica*) XVII ст. та її безпосередніми активними учасниками – бенедиктинцями конгрегації Святого Мавра та єзуїтами-болландистами. Саме під час полеміки з останніми бенедиктинець Ж. Мабільйон підготував і опублікував свою відому працю “*De re diplomatica libri sex*” (1-е видання 1681 р., 2-е видання 1709 р.). Відзначимо, що у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка зберігається два примірники другого видання цієї фундаментальної праці (для прикладу: в польських бібліотеках, за твердженням Ю. Шиманського, не збереглося жодного примірника першого й другого видань, є лише третє 1789 року²⁸). Поза твором Ж. Мабільйона варто було хоча б згадати інші роботи вчених конгрегації Святого Мавра, зокрема шеститомну працю Рене Проспера Тассена і Шарля Франсуа Тустена “*Nouveau traité de diplomatique*” (Париж, 1750–1756 pp.).

Розлого написано про петербурзьку школу істориків-джерелознавців, що її очолював відомий вчений Олександр Лаппо-Данилевський (с. 184). Варто наголосити, що він і його послідовники репрезентують третій етап у розвитку російської дипломатики – саме їм належить розробка методу вивчення актів у русі²⁹.

---

²⁶ Капраль М. М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісасевич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 67–81; *Його ж.* Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії. Автореферат дисертації [...] кандидата історичних наук. Київ, 1996.

²⁷ Блок М. Апология истории или ремесло историка / Перевод Е. М. Лысенко; примечания А. Я. Гуревича. Москва, 1973. С. 47.

²⁸ *Szymański J.* Sto lat przemian metodologicznych nauk pomocniczych historii w Polsce // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce / Pod red. M. Rokosza. Kraków, 1995. S. 36.

²⁹ Капитанов С. М. Основные этапы и направления в развитии русской дипломатики в XVIII–XX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины: специальные функции и гуманитарные перспективы. Тезисы докладов и сообщений XIII научной конференции (Москва, 1–2 февраля 2001 г.). Москва, 2001. С. 47.

У другій половині XIX – на початку XX ст. одним із осередків дослідження дипломатики був Львівський університет, і авторка перелічила цілий ряд дослідників, не конкретизувавши про їхні праці у цій сфері. З-поміж них варто наголосити на роботах Кароля Малечинського³⁰ і В. Семковича³¹.

Учасникам семінару з допоміжних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові Марії Вавричин, Віталію Гавриленку та Ярославу Ісаєвичу безпідставно приписано “загальнотеоретичні праці, присвячені визначенню об’єкта, предмета, основних завдань і напрямів дипломатики, історіографічного аналізу її розвитку” тощо (с. 185), тоді як насправді згадані науковці є фахівцями з інших СІД. Схожі твердження зустрічаються і стосовно дослідників, “що активно займалися дипломатикою у 1980–1990-ті роки” (с. 186): серед інших до їх числа хибно зараховано того ж Я. Ісаєвича і Ореста Мацока.

Характеризуючи специфіку видової різноманітності актової документації, яка була “чинна” на українських землях (с. 187), авторка залишила поза увагою латиномовні документи, хоча саме вони домінували в пізньосередньовічній і ранньомодерній час. Так само у нарисі відсутня проблематика загалом канцелярій, оскільки її беззастережно віднесено до діловодства. За такою логікою документ слід розглядати поза середовищем, в якому він виник і зазнавав змін. Серед ключових термінів дипломатики відсутній “диспозитивний документ” – документ, що творить нове право. Теза про те, що формулярний аналіз можна застосувати при дослідженні агіографічних творів (с. 189) не відповідає дійсності, оскільки ці джерела мають іншу природу своєї будови, інший зміст і характер.

У нарисі подається як український, так і західноєвропейський контекст. При цьому у тексті чомусь не згадуються основні корпусні видання документів – українських, російських, польських, німецьких, французьких. Ігнорування ж чи незнання сучасного доробку польської історіографії у галузі дипломатики суттєво збіднило текст гасла та його бібліографію.

Серед СІД, вміщених у довіднику, натрапляємо на **діловодство**, яке не можна вважати окремою дисципліною чи наукою – у першу чергу, з огляду на подану її дефініцію: “Діловодство – це вид практичної діяльності, що охоплює процеси документування службової інформації та організації роботи із службовими документами” (с. 192). До форм діловодства віднесена вся давня канцелярська традиція, що, на наш погляд, є методологічною хибною. Діловодство – це сума практичних знань і принципів ведення новітньої документації. Давню документацію та інституції, де документи виникали, традиційно вивчають дипломатика й архівознавство. Дане гасло наскрізно пов’язане і переплітається з цими галузями історичної науки, проте до тексту статті та бібліографії не

³⁰ *Maleczyński K. Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich. Wrocław, 1951. Cz. 1.*

³¹ *Semkowicz W. Paleografia w służbie dyplomatyki // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1909. T. IX. Zesz. 2. S. 215–227.*

потрапили відомі українські каталоги документів³², серійні видання, розробки Патриції Кеннеді Грімстед, Миколи Крикуна, Петра Кулаковського та інших. Тож після прочитання залишилися без відповіді ряд запитань: як і чим відрізняється діловодство від документалістики, документознавства, дипломатики тощо? чи є потреба “вид практичної діяльності” йменувати окремою СІД?!

Епіграфіка. Нарис зорієнтований на відображення, передусім, давньо-українського контексту. Причому виклад є доволі неповним і еkleктичним: до епіграфічних пам’яток, наприклад, віднесено комплекс берестяних грамот (мабуть тому в довіднику відсутня берестологія?!). Основний акцент зроблено на типово-видовій структурі епіграфіки – звідси й побудова тексту, й нівелювання самої суті цієї науки, котра найтісніше пов’язана з палеографією (про взаємозв’язок з іншими СІД не сказано жодного слова). Італійський палеограф Джуліо Баттеллі відносив античні вошені таблички до предмету дослідження палеографії. Відомий російський епіграфіст Олена Федорова вважала малоїмовірним провести вододіл між епіграфікою і палеографією³³.

Епіграфіка, як і палеографія, поділяється за алфавітно-мовною системою на: кириличну, грецьку, латинську і так далі. Також епіграфіку розглядають за типами письма, наприклад “готична епіграфіка”³⁴, “проторенесансне капітальне епіграфічне письмо”³⁵. Основними завданнями епіграфіки є прослідкувати формування та еволюцію алфавітних систем, специфіку та розвиток графічних форм письма, атрибутувати, реконструювати і транскрибувати написи, опублікувати їх. Частина цих завдань не відображена в тексті нарису, або подана опосередковано й фрагментарно. Взаємозв’язок рукописних та епіграфічних текстів не прослідковано взагалі. Грецька та латинська епіграфіка представлені інформацією про пам’ятки Північного Причорномор’я із вкрапленням поодиноких російських праць з цієї проблеми (с. 226–227). Більшу частину нарису присвячено кириличній епіграфіці (с. 224–225), натомість грецька і латинська її складові, з якими пов’язане формування епіграфіки як наукової дисципліни, концептуально не висвітлені, відсутній повноцінний, системний огляд історіографії. Це видається тим більше дивним, що історію латинської епіграфіки не складно було представити на основі праць російського епіграфіста О. Федорової³⁶.

---

³² Див., зокрема: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Каталог склали і підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ, 1972; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упорядники Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька. Київ, 1971.

³³ Федорова Е. В. Латинская эпиграфика. Москва, 1969. С. 6.

³⁴ Ciechanowski K. Epigrafia romańska i wczesnogotycka w Polsce. Wrocław, 1965 [Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Rozprawy Komisji historii sztuki. T. IV].

³⁵ Trelińska B. Epigraficzna kapitała protorenesansowa w Polsce // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. S. 209–221.

³⁶ Федорова Е. В. Латинские надписи: Учебное пособие для исторических и филологических специальностей университетов и педагогических институтов. Москва, 1976; *Ей же*. Происхождение латинской письменности (эволюция букв К и С в архаическом латинском письме) // Вопросы

Практична епіграфіка існувала в XIV–XVII ст. Наукова ж епіграфіка, як і більшість наукових дисциплін, виникла в XVIII ст., а одним з її основоположників був Гаєтано Маріні³⁷. Теоретичні проблеми епіграфіки почав розробляти Франческо Шипіоне, маркіз ді Маффеї, який написав трактат “*Ars critica lapidaria*” (Верона, 1749 р.). У Римі Стефано Антоніо Морчеллі видав тритомне видання “*De stilo inscriptionum Latinarum*” (1780–1781 pp.)³⁸. У Мілані в 1739–1742 pp. вийшло чотиритомне видання Лодовіко Антоніо Мураторі “*Novus thesaurus veterum inscriptionum*”, яке включало 1 500 написів³⁹. У XIX ст. – з огляду на нові знахідки – наростала потреба в новому корпусному виданні латинських написів. Перший задум такого видання датується 1831 роком. До його прийняття і реалізації дійшло вже в другій половині XIX ст.: автором проекту став відомий історик Теодор Моммзен. До класичних праць з латинської епіграфіки слід віднести роботи Рене Канья “Курс латинської епіграфіки” (4-е видання, 1914 р.), Еміля Гюбнера “Зразки латинського епіграфічного письма” (1885 р.) і “Римська епіграфіка” (1886 р.), Серафіно Річчі “Латинська епіграфіка” (1898 р.), Германа Дессау “Латинська епіграфіка” (1925 р.), Джона Сандиса “Латинська епіграфіка” (2-е видання, 1927 р.), Педро Батля-Угета “Латинська епіграфіка” (1946 р.).

Епістолологію (епістолографію) не можна вважати окремою повноцінною СІД. Листи як джерело вивчають інші історичні дисципліни – дипломатика, палеографія, генеалогія, просопографія, зрештою комплексно – джерелознавство. Власних методів епістолологія не має, а її предмет і об’єкт не виокремлено. Зрештою деякі твердження у цій статті вимагають пояснень та застережень. Наприклад, зазначаючи, що “у середньовіччі мистецтво писати лист стало одним з навчальних предметів і викладалося разом з іншими науками (його викладачів називали “диктаторами”)” (с. 230), автори вочевидь переплутали цих викладачів із “диктаторами”, які працювали в середньовічних світських та церковних канцеляріях – їх обов’язком було готувати тексти документів і надиктовувати їх писарям.

Нарис про **зброєзнавство** написаний на високому рівні, з урахуванням як зарубіжної, так і української й російської історіографії. Привертає увагу значна кількість іншомовних праць, використаних Денисом Тоїчкіним. Змістовно текст нарису від цього суттєво виграв і є цінним як у довідково-дидактичних, так і в наукових цілях.

античной литературы и классической филологии. Москва, 1966. С. 487–499; *Её же*. Введение в латинскую эпиграфику: Учебное пособие для студентов исторических и филологических специальностей университетов. Москва, 1982; Ранняя латинская письменность (VIII–II вв. до н. э.): Учебное пособие для студентов исторических и филологических факультетов университетов. Москва, 1991.

³⁷ Федорова Е. В. Латинская эпиграфика. Москва, 1969. С. 19.

³⁸ Там же. С. 20.

³⁹ Там же.

Історична інформатика в якості СІД виглядає надто непереконливо. Цілком очевидно, що можемо говорити про метод /методи інформатики, що застосовують в історичних дослідженнях, наприклад кліометричні (методи квантитативного аналізу). Але, на наш погляд, та ж *кліометрія* (а нарис про неї вміщено в довіднику) має значно більше підстав вважатися СІД, оскільки має справу з джерелами, матеріал з яких надається до статистичного опрацювання, і є методологічним підґрунтям досліджень “нової економічної історії” у вузькому сенсі та історико-економічних досліджень у ширшому.

Так само навряд чи варто зараховувати до СІД **історіографію**, вона є галуззю історичної науки і дійсно охоплює дуже широкий контекст.

У статті про **історичну картографію** присутній лише український вимір творення і розвитку цієї науки. У тій частині нариса, який присвячено історії картографування території сучасної України (с. 299–301), натрапляємо на низку тверджень, що вимагають спростування або суттєвої коректи. Наприклад, зі слів автора статті – “перша історична карта південної частини сучасної території України була складена ще А. Ортелієм у 1601 р.” (с. 299) – читач може зробити висновок, що фламандський географ Абрагам Ортелій спеціально картографував українські терени, причому саме як їх південну частину. Справді, А. Ортелій видав атлас “*Theatrum Orbis Terrarum*” (уперше опублікований у 1570 р.⁴⁰ атлас здобув надзвичайну популярність, постійно доповнювався й перевидавався⁴¹ – саме перевидання 1601 року, вочевидь, і мав на увазі автор статті), і на окремих його картах дійсно відображені українські терени (причому не лише південні), але жодної окремої карти фламандський картограф не робив! Окрім того, територія сучасної України була відображена в раніших виданнях, зокрема Ієроніма Мюнцера і Миколая з Кузи “*Registrum huius operis libri cronicaum cum figuris et imaginibus ab initu(m) mundi*” (Нюрнберг, 1493 р.), атласі Клавдія Птолемея “*Liber Geographiae cum tabulis et universali figura...*” (Венеція, 1511 р.)⁴² та інших картах і атласах. Уся історія картографування східно- і центральноєвропейських теренів – включно з українськими територіями – репродукована в альбомі “Україна на стародавніх картах” (у бібліографії до статті його не вміщено). Викликає подив омаскуління дослідниці Марії Вавричин (“...плідно працював М. Вавричин”; с. 300). Дещо інший казус із прізвищем відомого українського історика знаходимо у прикінцевій бібліографії – Я. Р. Дашкевич став Я. Р. Шашкевичем. Цілком можливо, що маємо справу з огріхом технічного характеру, однак подібні похибки аж ніяк не прикрашають видання такого рівня. Виразним мінусом статті також є повна відсутність іншомовних публікацій у бібліографічній частині.

---

⁴⁰ Bagrow L. History of Cartography / Revised and enlarged by R. A. Skelton. Cambridge, 1964. P. 263.

⁴¹ Sirko M. Zarys historii kartografii. Lublin, 1999. S. 122–123.

⁴² Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ, 2004. С. 8–11.

Нарис про **кодикологію та кодикографію** безперечно є одним з найкращих в довіднику, його автор – відомий фахівець з кодикології слов'янської рукописної книги Любов Дубровіна. Вона провадить теоретичні й практичні дослідження над українською рукописною кириличною книгою. Окреслюючи початки кодикології як науки, авторка пише про її основоположника, французького дослідника Альфонса Дена, однак не подає назви його роботи у бібліографії до нарису, де перераховано праці інших класиків цієї історичної дисципліни. Варто відзначити, що книга А. Дена “Рукописи” не втратила своєї актуальності й після 1949 р. і неодноразово перевидавалась (зокрема, у 1964 р. вийшло друге видання⁴³). У нарисі пропущено ще один невеликий, але суттєвий момент, пов'язаний із формуванням кодикології як СІД: до 1949 р. ця дисципліна була однією з частин палеографії, але в міру розробки власних предмету й методики дослідження відокремилась від палеографії. Авторка пише, що “осередками книгописання в Україні були князівські скрипторії, церкви, монастирі” (с. 324). Це твердження також потребує уточнення: давньоукраїнське (києво-руське) книгописання періоду середньовіччя було повністю зосереджене у скрипторіях. А оскільки переписували переважно церковно-літургійні книги, то й скрипторії знаходились саме при церквах і монастирях (у латинській книжковій традиції книгописання реалізовувалось за аналогічною моделлю).

Маргіналістику слід віднести до надуманих дисциплін. Сукупність знань і практичних методів опрацювання маргіналій (вміщених у книгах і документах різноманітних записів) логічніше розглядати як частину книгознавства чи документознавства. Не можна погодитися з авторами нарису в ототожненні ними понять *провенієнція* (у тексті “провененція”) і “проба пера” (у латинській традиції – *probatio pennae*) з терміном *маргіналія* (с. 351). *Провенієнція* – це власницький запис, прототип екслібриса. *Проба пера* також не належить до маргіналій. Це може бути текст чи його фрагмент, алфавіт або окремі літери (ініціальні), клаузули з формуляру документів. Пишучи їх, писар фактично навчався або моделював різні стилеві варіанти якогось виду чи типу письма. Польський палеограф Ян Словінський здійснив класифікацію *проб пера*, виділивши кілька його різновидів. Подив викликає використання термінологічного апарату “марксистсько-ленінської” історіографії, наприклад “представники різних класів та соціальних верств” (с. 354), “антифеодальні повстання” (с. 356).

Виділяти **мемуаристику** в якості СІД є невиправданим: вона не відповідає статусу повноцінної історичної дисципліни за формальними ознаками. Мемуари у всій сукупності складають джерельну базу історії в цілому та джерелознавства зокрема. Недаремно одна зі статей авторки нарису, наведена у бібліографії (с. 365), носить назву “Дипломатична мемуаристика як об'єкт джерелознавства”. Власних методів дослідження мемуаристика не має і використовує загальні, історичні, джерелознавчі та текстологічні методи.

⁴³ Dain A. Les manuscrits / 2 ed. Paris, 1964.

Некрополістика – одна з вміщених у довіднику СІД, чие виділення як окремої дисципліни / науки викликає чи не найбільше сумнівів. Її джерельну базу складають могильні (цвинтарні) комплекси у контексті поховальних обрядів, що є предметом дослідження або археологів, або етнологів. Фактично некрополі як комплексну пам'ятку матеріальної й культурної історії людства повинні досліджувати такі СІД, як нумізMATика, зброєзнавство, епіграфіка, а також окремі галузі історичної науки – етнографія, релігієзнавство і археологія.

НумізMATика. Нарис скомпонований продумано, без виразного домінування вітчизняного контексту, що особливо важливо з огляду на поширення в різні історичні періоди на теренах України монет інших держав. Щоправда історіографія дисципліни представлено дещо вузько, основну увагу присвячено російським та українським дослідникам. З класиків західноєвропейської нумізMATики згадано лише Йозефа Еккеля і Готфріда Уліха (с. 391). Аналогічною є ситуація й з доданою до нарису бібліографією (с. 398): у ній повністю відсутні іншомовні публікації, а в цілому перелік літератури більш ніж скромний, хоча нумізMATика є класичною СІД зі столітніми традиціями вивчення.

Палеографія. Текст даного нарису скомпонований невдало і, незважаючи на загальне формулювання назви, вкрай вузько, що, зрештою, характерно для багатьох статей у довіднику. По-перше, основна увага сконцентрована на місцевому матеріалі, відтак розглядається лише одна зі складових частин дисципліни – *кирилична палеографія*. По-друге, надто багато місця присвячено проблемам походження писемності в східних слов'ян (с. 410–412, 414). Та, найголовніше, у статті проглядається не зовсім вірне розуміння палеографії як СІД (с. 408), і його складно уточнити з огляду на відсутність у тексті конкретного визначення предмету, об'єкту і методів цієї дисципліни.

Отже, почнемо із запропонованої авторкою статті дефініції: “Палеографія (від гр. *παλαιός* – стародавній та *γράφω* – писати, записувати) вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їх еволюцію, характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту” (с. 408). Сучасне розуміння палеографії як СІД відрізняється від поданого І. Войцехівською. Враховуючи доробок сучасної історіографії, палеографія – це СІД, яка вивчає давнє алфавітне письмо до кінця XVIII ст., еволюцію його графіки (типи й види, стилеві варіанти), особливості систем скорочення, цифрових позначень, пунктуацію, матеріал і знаряддя письма. Відтак об'єктом вивчення палеографії є письмо, матеріал і знаряддя письма, предметом – конкретні типи й види письма, їх стилістичні різновиди, оздоблення письма та його мистецька, декоративна функція, регіони й локальні середовища витворення письма.

Авторка пише про виникнення терміну *палеографія*, вказуючи, що “його на початку XVIII ст. уперше запровадив до наукового обігу Б. Манфокон для визначення грецького письма, що його він досліджував” (с. 408). Насправді поняття *палеографія* з'явилося під час згаданих “дипломатичних воєн”, коли

вчені “болландисти” і “мавристи” вели гостру дискусію про автентичність раних документів з часу варварських королівств. Відтак палеографія як наукова дисципліна виникла одночасно з дипломатикою – 1681 року, коли побачила світ монументальна праця “De re diplomatica libri sex” (“Дипломатика в шести книгах”). Її автор Ж. Мабільйон залучив велику кількість матеріалу з історії письма, подав першу класифікацію типів письма раннього середньовіччя, прив’язавши їх до окремих варварських королівств – франків, лангобардів, вестготів. Своє ж повноцінне оформлення палеографія дійсно набула в праці іншого історика-мавриста Бернара де Монфокона “Palaeographia graeca sive de ortu et progressu literarum” (“Грецька палеографія або про походження і розвиток літер”), яка вийшла в Парижі 1708 року і була присвячена грецькому візантійському письму. Б. Монфокон вперше розробив метод палеографічного дослідження, розглянувши рукописи під кутом зору певних ознак у хронологічному порядку. Таким чином він прослідкував еволюцію літер і визначив етапи в розвитку візантійського письма, виділив його типи. Тож твердження авторки статті, що термін *палеографія* запроваджено для означення грецького письма, є не зовсім точним.

Методологічно невідповідною є теза про завдання палеографії. На думку авторки, “палеографія як наукова дисципліна має два аспекти вивчення: безпосередньо *історію походження писемності та набуття практичних навичок* для читання, датування і визначення автентичності текстів” (с. 408). На сьогодні в історіографії усталено: палеографія вивчає алфавітне (фонетичне) письмо, яке зазнавало еволюційних змін у процесі розвитку духовної й матеріальної культури. Натомість вивчення обставин походження писемності є прерогативою не палеографії, а швидше філології, лінгвістики та історії в цілому. Можна говорити про загальну історію письма, досліджуючи яку історики, лінгвісти і філологи можуть вирішувати проблеми походження писемності (відтак розгляд дописемного періоду і періоду неалфавітного письма (с. 409–410)⁴⁴ в гаслі про палеографію втрачає сенс, адже це не є нарис про розвиток писемності загалом). Палеографія ж займається лише походженням і змінами алфавітно-фонетичних систем (наприклад, проблемами походження кириличного чи латинського письма).

На сучасному етапі палеографія включає *три головні аспекти*: 1) практичне читання тексту; 2) датування і локалізація, визначення місця походження

⁴⁴ Навряд чи доречним з наукової точки зору посилатися – зокрема у частині нарису, присвяченій писемності у слов’ян, – на підручникові чи лекційні видання. Йдеться про відсилку до інформації (зрештою, добре знаної не лише палеографам, але й історикам), яку навів “український палеограф М. Кріль” (с. 410). Відомий науковець-славист, професор Львівського університету Михайло Кріль справді є автором двох підручників з палеографії, але свого часу їх змістове наповнення зазнало ґрунтовної критики (див. рецензію: Мацюк О., Царьова Н., Кметь В., Шестакова Н. “Ars discernendi vera ac falsa”. Рец. на кн.: Михайло Кріль. Основи палеографії: Навч. посібник. Київ, 1995. 196 с.; Кріль М. М. Латинське письмо та його види: Текст лекцій. Львів, 1996. 64 с. // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 171–181).

пам'ятки; 3) вивчення письма в контексті розвитку середовища, в якому воно виникло і потреби якого задовольняло.

З переліку зовнішніх ознак рукописів, вивченням яких – за наведеною вище дефініцією – має займатися палеографія, явно випадають знаряддя письма: за їх допомогою створювали рукописи, але вони аж ніяк не є елементами цих рукописів і, відповідно, не можуть належати до зовнішніх ознак останніх. Окрім того щонайменше здивування викликає уточнення що саме слід розглядати як знаряддя письма: “дерев'яні палички, гусячі або металеві пера” (с. 408). Цей перелік мав би виглядати наступним чином: *стилюс* (*стиль*; у кириличній традиції “писало” з металу), *калам* (відповідно оброблена очеретина або дерев'яна паличка), *пташине перо*. Металеве перо – це знаряддя письма, яке не має відношення до палеографії, бо належить до сфери дослідження неографії.

Основне завдання палеографії сформульовано надто однозначно – “повна зовнішня атрибуція тексту” (с. 408), під чим авторка розуміє “правильне прочитання, реконструкція втрачених текстів або їх частин, датування тексту, визначення його авторства” тощо. Найбільш правомірно говорити про два завдання – практичне і теоретичне. *Практичне* завдання – це оволодіння сумою практичних навиків, які даватимуть можливість безпомилково читати давні тексти середньовічних та ранньомодерних рукописних книг і документів. *Теоретичне* завдання – це дослідження історії письма, що є частиною історії культури певного народу та частиною історії світової писемності й світової культури. Обидва завдання тісно між собою пов'язані, оскільки історія письма дає теоретичне підґрунтя для вироблення згаданих практичних прийомів, а ті, у свою чергу, сприяють збагаченню фактами й спостереженнями та кращому розумінню історії письма.

Поза сумнівами, у статті варто було приділити особливу увагу методам палеографії. До основних з них відносять описовий, порівняльний, техніко-фізіологічний, генетичний, морфологічний, моделювання, антропологічний методи. Більшість палеографічних методів виникла саме завдяки розвитку латинської і грецької палеографії, решта з'явилася щойно в другій половині ХХ ст. Це метод математичної статистики, методи фотоаналізу (спектрофотометрія, фотографування в монохроматичних променях, люмінесцентна фотозйомка, макрофотографія, голографія), метод реставрації документа. Жодним словом у тексті не згадано відомого українського архівіста й палеографа Івана Каманіна. У 1905 р. він виступив на XIII Археологічному з'їзді з повідомленням “Метрический метод в палеографии южно-русского устава и полуустава XVI–XVII вв.”⁴⁵. Запропонований київським дослідником метод не застосовувався згодом ані в українській, ані в російській палеографії, проте хронологічно випередив аналогічний морфологічний метод видатного французького

---

⁴⁵ Поле Т. А. О применении метрического метода в русской палеографии // Советские архивы. Москва, 1987. № 1. С. 45–53.

палеографа Жана Маллона. Також І. Каманін у статті “Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв.” вперше розглянув проблему взаємовпливів між кириличним і латинським письмом⁴⁶.

Порівняно з іншими статтями у довіднику, в запропонованому гаслі відсутній як такий історіографічний огляд – і для кириличної палеографії, на якій побудована стаття, і для латинської. Чим спричинена відсутність останньої і в бібліографії, і в тексті статті – не зрозуміло. Українські землі, починаючи вже від XIV ст., були залучені в орбіту латинського документа (і, відповідно, західної культури), тож ігнорувати його побутування на Україні аж ніяк не можна. Зрештою саме з вивченням латинською палеографії пов’язані всі нові здобутки у сфері теорії, методології, методики дослідження письма.

Добрим фаховим рівнем вирізняється стаття, присвячена **просопографії**. Однак її авторам так і не вдалося уникнути складнощів, пов’язаних з відмежуванням цієї дисципліни від інших СІД, передусім від генеалогії та біографістики (с. 424); це відобразилось також на підборі бібліографії до статті (с. 430–431). Зрештою, подавши різні варіанти тлумачення просопографії, автори не визначили її предмет та об’єкт. Окреслення просопографії як дисципліни, що “покликана досліджувати людину як основну субстанцію історичного процесу” (с. 424), видається надто абстрактним: на наш погляд, автори безуспішно намагалися узагальнити різні підходи до визначення просопографії як окремої історичної дисципліни.

Семіотика не відноситься до СІД. Це явно міждисциплінарна чи навіть міжгалузєва гуманітарна наука. Додамо також, що поза викладом опинилися ідеї (а поза бібліографією – праці) таких визнаних філософів, психоаналітиків і семіотиків, як Жака Деріди, Жака Лакана та Умберто Еко⁴⁷.

Викликає сумніви трактування у довіднику **символіки** як СІД. Її джерельною базою і предметом вивчення є символи, котрі так чи інакше досліджують емблематика, геральдика, сфрагістика та інші дисципліни. Зі змісту нарису незрозуміло що є об’єктом і предметом цієї дисципліни, які її завдання і якими методами вона послуговується. Можна припускати, що символіка потрапила до довідника з огляду на її наявність у київському підручнику з СІД 1992 року.

У нарисі про **історичну топоніміку** і в доданій бібліографії не згадуються праці Олега Купчинського⁴⁸.

⁴⁶ Каманін І. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1899. Вып. 1. С. 1–19.

⁴⁷ Див., зокрема: Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Москва, 1998.

⁴⁸ Див., наприклад: Купчинський О. А. Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі). Київ, 1981.

* * *

Аналізуючи зміст рецензованого видання, мусимо згадати про спеціальні історичні дисципліни, які не потрапили до нього.

Берестологію до довідника не включено, хоча вона була присутня в російськомовному посібнику “Спеціальні історичні дисципліни”, виданому в Києві 1992 року⁴⁹. Між іншим, у ньому була допущена помилка щодо часу появи терміну *берестологія*. Автори вважали, що його запровадив до наукового обігу відомий російський вчений Дмитро Лихачов у рецензії на науково-популярну працю Валентина Яніна “Я послал тебе бересту” (Москва, 1965 р.)⁵⁰. Насправді вперше термін вжила у своїй праці Анна Хорошкевич у 1958 р.⁵¹, а остаточно як означення нової дисципліни він закріпився в історіографії в 1970-х роках⁵². Хоча згодом російський вчений Борис Рыбаков намагався пов’язати вивчення берестяних грамот з епіграфікою⁵³.

Неографія як спеціальна історична дисципліна з’явилася щойно в ХХ ст. Розробки в цьому напрямі пов’язані з дослідженнями російських і західно-європейських вчених, тоді як в Україні проблематика неографії залишається поза увагою дослідників. Поняття неографія пояснюють по-різному: “новочасна палеографія”, “самостійна дисципліна про новочасне письмо” тощо. Причому під неографією подекуди розуміють вивчення письма XVI–XVIII ст. У радянській і частково в зарубіжній історіографії в 1960-х роках велося обговорення адекватності терміну неографія, навіть було запропоновано нову назву – *неотерографія*. Проте дискусія стала лише історіографічним фактом, термін неографія залишився, і на пострадянських теренах означає історичну дисципліну про сучасне письмо.

Отже, *неографія* – це історична дисципліна, що вивчає особливості розвитку та змін графічних форм письма від кінця XVIII ст., матеріал і знаряддя письма. Її об’єктом є письмо XIX–XX ст., матеріал і знаряддя письма, а предметом – розвиток графем і принципів каліграфії в XIX–XX ст. із врахуванням великої кількості індивідуальних почерків та поширення друкованого документа. Варто накреслити кілька ключових аспектів, що характеризують предмет неографії докладніше:

---

⁴⁹ Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие для студентов / В. О. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др. Киев, 1992.

⁵⁰ Там же. С. 50; *Лихачев Д. С.* Новая наука – берестология. Рец. на кн.: Янин В. Л. Я послал тебе бересту... М., 1965. 192 с. // Новый мир. Москва, 1966. № 2. С. 271–274.

⁵¹ *Хорошкевич А. Л.* Зарубежные отклики на открытие новгородских берестяных грамот // История СССР. Москва, 1958. № 5. С. 231.

⁵² *Дорошенко В. В.* Вспомогательные исторические дисциплины на новом этапе // Археографический ежегодник за 1969 год. Москва, 1971. С. 205.

⁵³ *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: исследования и заметки. Москва, 1984. С. 35.

а) зміна і вдосконалення матеріалу та знарядь письма. Поява металевого пера на початку XVIII ст. сприяла збільшенню швидкості писання. Матеріалом для письма стає виключно папір різного формату й кольору, з лінуванням чи без, для повсякденних потреб і для документів тривалого зберігання;

б) появи кулькової ручки – дешевого і зручного знаряддя письма із специфічною барвниковою чорнильною пастою (з швидковисихаючою здатністю), яка ще більше демократизувала та прискорила процес писання;

в) у діловодстві кінця XVIII – XIX ст., а також у сфері звичайного письма відбувся процес загальної курсивізації. Письмо стало більш біглим, літери написані переважно не окремо, а поєднано;

г) у XIX ст. особливо активно відбувається загальноєвропейський процес творення так званого сучасного письма, коли велика кількість почерків орієнтується на якийсь правописний графічний шаблон і варіюється в певних рамках. Це пов'язано з широким розповсюдженням освіти і, відповідно, навичок та умінь письма. У різних країнах кількість письменних коливалась у межах від 40–45 до 50–60 %, що обумовило процес утворення сучасного типу письма з чітко вираженою варіативністю графічних форм.

Папірологія (від грец. *πάπυρος* – папірус, *λόγος* – наука, слово) – галузева частина палеографії, допоміжна історична дисципліна, яка здійснює зовнішню та внутрішню критику текстів на папірусі, писаних грецькою і латинською мовами, встановлює або уточнює їх датування, локалізацію, атрибуцію, вивчає папірус як матеріал і техніку його виробництва, географію розповсюдження, здійснює розчитку та публікацію текстів на папірусі, що в загальноісторичному й культурному контексті сприяє вивченню письма як важливого чинника цивілізаційного процесу.

Філігранологію (від лат. *filum* – нитка, *granum* – зерно; грец. *λόγος* – наука), або історію паперу, упродовж певного періоду відносили до і вважали складовою палеографії – як допоміжну її галузь⁵⁴. Але до середини XX ст. ця дисципліна чітко сформулювала предмет і об'єкт свого дослідження, значно розширила сферу функціонування, розвинула власні методи дослідження, конкретизувала свої завдання як науки⁵⁵. Дослідники стали розглядати філіграні (водяні знаки) як самостійне і самодостатнє джерело, відтак відбулася внутрішня спеціалізація філігранології, яка витворила власні структуру (історія папірень, виробництво паперу, географія паперу, центри виробництва паперу, генеалогія фабрикантів і власників папірень, геральдика фірмових водяних знаків тощо) та комплекс точних методів дослідження. Власне філігранологічними методами (такими,

⁵⁴ Дзєбан А. О., Мацюк О. Я. Филигранология: история и задачи исследований на Украине // Филигранологические исследования: Теория, методика, практика. Сборник научных трудов / Под ред. А. А. Амосова. Ленинград, 1990. С. 128; Клепиков С. А. Проблемы филигранологических публикаций // Археографический ежегодник за 1962 год. Москва, 1963. С. 351.

⁵⁵ Мацюк О. Я. До історії українських папірень XVI ст. та водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. Київ, 1962. Вип. 5. С. 10–21.

наприклад, як метод болгарського дослідника Мирослава Зафірова) ця дисципліна оперує – у взаємодії з палеографією – задля точного датування письма на папері, його атрибуції та локалізації. Отже, нині філігранологію трактують як СІД, що вивчає водяні знаки на папері, їх виникнення, модифікацію і датування на їх основі письмових пам'яток, технології виробництва й поширення паперу⁵⁶.

* * *

Недоречним у рецензованому довіднику також видається використання при написанні нарисів (або вміщення до переліку бібліографії) компілятивних праць, які містять численні неточності й помилки. Йдеться про підручники Михайла Савчина “Допоміжні історичні дисципліни” (Дрогобич, 1995 р.) і Геннадія Бондаренка “Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни” (Луцьк, 1997 р.), що їх згадано, наприклад, в гаслах палеографія (с. 415) та історична хронологія (с. 519). До зауважень суто технічного характеру можна віднести неточності з діакритичними знаками в польських назвах (с. 316, 375), похибки у написанні прізвищ дослідників (в основному іноземців) – “Фебр” замість “Февр” (с. 132), “Бойяр” замість “Боюар”, “Жьорі” замість “Жирі” (с. 183), “Манфокон” замість “Монфокон” (с. 408), невірно вказані ініціали – “F. Dain” замість “A. Dain” (с. 349), помилки у назвах видань чи збірників – “Україна на старовинних картах” замість “Україна на стародавніх картах” (с. 134), “Перша республіканська наукова конференція...” замість “Третя республіканська наукова конференція...” (с. 415) тощо.

Підсумовуючи наші – переважно критичні – міркування з приводу репрезентованого видання, мусимо констатувати, що його зміст відображає існуючий стан опрацювання спеціальних історичних дисциплін в українській історичній науці – і його позитивні сторони, і недоліки. Змістове наповнення довідника наочно засвідчує недостатність у вітчизняній історіографії як конкретно-прикладних і синтетичних досліджень з окремих історичних дисциплін, так і теоретичних узагальнень щодо функціонування спеціальних історичних дисциплін в системі історичної науки.

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ

---

⁵⁶ Розвиток філігранології в Україні та сусідніх країнах докладно представлено в: *Дашкевич Я.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2000. Т. ССXL: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* С. 284–331.